

Recreatie, landschap en het belang van grenzen

J. J. C. Piket

Geografisch Instituut,
Katholieke Universiteit, Nijmegen

- 1 Inleiding
- 1.1 De zaak van de geografie bij het onderzoek van recreatie en landschap.
- 1.2 Vragen over landschap en recreatie, gesteld door R.P.D.
- 2 Recreatie: een grensoverschrijdend verschijnsel, tijd en ruimte.
- 3 Landschap: een "grensrijk" verschijnsel.
- 3.1 Methoden van landschapstypering.
- 3.2 Drie hoofdontwikkelingsfasen van onze landschappen.
- 3.3 Drie belangrijke geografische kenmerken van de landschapsverschijningsvorm: mate van schaalharmonie, natuurlijkhedsgraad en grenzen.
- 4 Recreatieve landschapsbeleving.
- 4.1 Grensoverschrijdende landschapsbeleving.
- 4.2 Recreatieve waarde van het zoeken en overschrijden van grenzen.
- 4.3 Recreatievormen, recreatieniveaus, landschappelijke antwoorden.
- 4.4 De les der impressionisten.
- 4.5 De ontdekkingswaarde van stad en landschap.
- 4.6 Uit de les der geologen over het "tektonisch venster"
- 4.7 Een teleurstellende conclusie en een hoopgevende.
- 5 Tot besluit.
- 6 Noten.

Inleiding

1.1 De taak van de geografie bij het onderzoek van recreatie en landschap

De onderwerpen, die hier in onderlinge samenhang beschouwd zullen worden (1), krijgen sedert enige jaren in de Nederlandse geografie meer en meer aandacht: recreatie als maatschappelijk verschijnsel sinds de vijftiger jaren en het integrale landschap als object voor geografisch onderzoek vanaf ca. 1965, na een onderbreking gedurende ongeveer 25 jaren. Staande voor goeddeels nieuwe opgaven doet zich hier de moeilijkheid gelden van het ontbreken van een op deze onderwerpen afgestemde specifiek geografische terminologie en onderzoeksmethodiek. De geografie als zuivere wetenschap, heeft in deze een achterstand in te halen ten opzichte van op praktijk en toepassing gerichte wetenschappen (2).

Staat de geografie ten aanzien van de recreatie nog in het begin van de theorievorming (3, 4), betreffende

het monothematische landschapsonderzoek kan zij sedert lang bogen op resultaten. Hiertoe droegen vooral specialisten bij, met name geomorfologen, bodemkundigen, vegetatiekundigen en voorts cultuur-landschapsgeografen. De polythematische benadering echter van het landschap, welke het antwoord moet geven op de vraag naar inzicht in bouw en werking van het landschappelijk ecosysteem staat nog in de kinderschoenen. Gegeven het feit dat het landschappelijk ecosysteem enerzijds de resultante is van natuurlijke en antropogene processen tezamen, en anderzijds voor deze het allesomvattende materiële milieu vormt, liggen hier bij uitstek taken voor de geografie, gezien resp. als syntheseswetenschap en als milieuwetenschap.

De Nederlandse geografie aarzelt echter deze taken in hun volle breedte te aanvaarden en benut daarmee ook te weinig haar plaats tussen de wetenschappen van natuur en maatschappij.

1.2 Vragen over landschap en recreatie, onlangs gesteld door de Rijks Planologische Dienst

De geografie kreeg echter een uitnodigende hand toegestoken door de Rijks Planologische Dienst, die enkele treffende opmerkingen maakte in haar publikatie "Landelijke gebieden" (5). Men leest daarin o.a. het volgende: "Nederland beschikt over een groot aantal recreatieplannen met een totaal aan voorgestelde investeringen dat tot in lengte van jaren onze financiële mogelijkheden ver te boven zal gaan. Het merendeel van deze plannen is voorts van een ontmoedigende oppervlakkigheid en uniformiteit. Juist dit laatste is te betreuren: met name de recreatie zal aan waarde kunnen winnen indien zij gebruik maakt en voortbouwt op de specifieke omstandigheden van elk landschapstype . . ." en . . . "Het is voorts de vraag of de recreatieplannen voldoende afgestemd zijn op de scala van werkelijke behoeften van de recreatiezoekenden". Juist op dit terrein is goed onderzoek noodzakelijk. Voorts kan men in deze RPD-publikatie lezen "dat de gewenste synthese van het functioneel-technisch gebruik van het landschap zowel voor recreatieve, agrarische als andere doeleinden en de handhaving van de natuurlijke bestaans-

voorwaarden nog niet binnen ons bereik ligt. De gezochte synthese zal gediend zijn door een goede kartering van het landschap, zowel in zijn genese, zijn huidige verschijningsvorm, als in zijn potentie". Aldus enkele recente uitspraken van de Rijks Planologische Dienst, die wij gaarne tot richtsnoer nemen bij onze beschouwing.

2 Recreatie: een "grensoverschrijdend" verschijnsel, zowel naar tijd als ruimte

Uit het groelend aantal definities van recreatie zonderen wij een drietal kenmerkende bestanddelen af, voor welke wij in het landschap passende antwoorden zullen zoeken.

— Als eerste is er het bestanddeel "vrije tijd"; deze is in de vorm van bruto en netto vrije tijd min of meer scherp afgegrensd tegen arbeidstijd. Deze afgrenzing ontstond door de sedert de industriële revolutie ingezette "ontmenging" van het handelen der samenlevingsgroepen tot de activiteiten wonen, werken en recreëren.

— Als tweede kenmerkend bestanddeel van recreatie vermelden de definities "bezigheden zonder dwingend karakter". De moderne samenleving legt aan de individuele mens eisen op tot het verrichten van deeltaken binnen afgegrensde tijds- en plaatsruimten. De mens als individu wordt daardoor opgenomen in het dwingende ritme van de "van buitenaf" door "derden" geordende arbeid.

De individuele mens is binnen de geïndustrialiseerde samenleving opgenomen in een "gestructureerde beroepsarbeidsmassa" waarvan de deelgroepen, zoals beschreven in de CBS-beroepsarbeidstatistiek (6), elkaar dwingend beïnvloeden. Als compensatie voor de spanning, teweeggebracht door de tegenstelling tussen het opgelegde strakke werkritme en de persoonlijk gemoduleerde arbeidsstijl zoekt men "bezigheden zonder dwingend karakter": naast de "homo faber" is er de "homo ludens", zoals beschreven door Johan Huizinga (?).

Evenals spel speelt ook recreatie zich af in een tweede wereld, afgegrensd van die van de werkende mens. Beide vergen afgeslotenheid naar tijd én ruimte, zonderen zich af in speeltijd en -ruimte, in vrije tijd en recreatiegebied: beide, spel én recreatie, zijn "grensoverschrijdend".

— Ruimtelijk manifesteert zich dit in vakantie- en weekendtrek van de stad naar de "vrije natuur", en omgekeerd van het platteland naar de stad. Hierin zien wij tenslotte ook een bevestiging van de omschrijving van recreatie als "het verlangen (vermogen) om tegenstellingen te beleven" (8). Men mag hierin niet alleen een vlucht voor het alledaagse vermoeden: het nieuw zien van de nieuwe omgeving leidt na thuiskomst tot het fris en hernieuwd bekijken van het eigen milieu.

3 Landschap: een "grensrijk" verschijnsel

3.1 Methoden van landschapstypering

Sinds de recente herleving van de wetenschappelijke belangstelling voor het landschap is het aantal omschrijvingen en karakterisering van het landschap sterk toegenomen. Hoewel verschillend, toch beogen alle methoden landschapsgrenzen te onderkennen en in kaart te brengen.

Men onderscheidt:

genotypische landschappen; ze zijn beschreven naar hun "aanleg", hun ontstaanswijze, hun eigenschappen. Gaat men daarbij uit van één enkele natuur- of cultuureigenschap, dan spreekt men van "monothematisch" landschap, bv. een industrieland-schap, of duinlandschap. Baseert men de classificatie op meerdere eigenschappen, waarbij men op hun samenhang acht slaat, dan werkt men volgens de "polythematische" methode.

fenotypische landschappen; ze zijn beschreven naar hun huidige verschijningsvorm, hun kenmerken. Niet alleen voor de geografie heeft deze werkwijze betekenis (?), maar ook voor landschapschilderkunst, landschapsarchitectuur, topografische kartografie en voor bepaalde vormen van recreatieve landschapsbeleving.

bio-ecologische landschapsindelingen gaan uit van de betekenis die landschappen hebben als milieu voor organismen (10). Ze zijn vooral ontwikkeld vanuit de vegetatiekunde (11).

Voor die landschapskarakterisering, waarbij het landschap in zijn totaliteit wordt gezien met het oog op het bieden van mogelijkheden of beperkingen voor zowel natuurlijke processen als menselijke handelingen, is de term "holo-ecologisch" geëigend (12). Een goede stap in deze richting is het "synthesemodel" in het rapport Volthe-de Lutte (13). Voor onze modern-intensief geoccupeerde landschappen dunkt ons de holo-ecologische benaderingswijze wel de meest doeltreffende. Zij staat echter nog aan het begin van haar ontwikkeling.

Dynamische landschapstyperingen

De meeste der gerealiseerde landschapskarakterisering geven een beeld van de momentane landschapstoestand. Voor stabiele gebieden is zulks niet bezwaarlijk, doch de landschappen der moderne samenlevingsgroepen ondergaan reeds sedert tientallen jaren intensieve en snelle veranderingen. Hier is dus een meer op de eigen dynamiek der landschappen gerichte karakterisering vereist. Men kan in dezen steun vinden bij de vegetatiekunde (14).

Ook de klassieke geomorfologie kan ons hier aan een beeld of parallel helpen. De zes blokdiagrammen van fig. 1 tonen de zgn. "normale erosiecyclus". Na een lange reliëfrevolutie ontstaat als climax de schier-vlakte. Aan de toestand van reliëfstabiliteit, waarvoor de schiervlakte kenmerkend is, komt echter bij ver-

storing van het evenwicht der reliëfvormende factoren: een einde, hetgeen zich dan uit in een abrupte aantasting van de schiervlakte. Daarmee zet een nieuwe erosiecyclus in.

3.2 Drie hoofdontwikkelingsfasen van onze landschappen

a Past men het beginsel van de geomorfologische landschapontwikkeling toe op onze landschappen (gevormd door uiteenlopende natuurlijke en antropogene processen), dan kan men de ontwikkeling van vooral de hoger gelegen landschappen als min of meer evolutionair kenschetsen, althans voor de periode voorafgaande aan de moderne tijd. In laag Nederland echter kwamen sommige deellandschappen, zoals droogmakerijen, overlaten en veenontginningen meer "revolutionair" tot stand. De climax van deze oude landschapsbouw was bereikt vóór het begin van de industriële revolutie en de tweede agrarische revolutie en werd treffend vastgelegd op de topografische kaart 1 : 50.000 van rond 1860. Kenmerkend voor de pre-industriële landschappen was hun stabiliteit, die gedragen werd door het evenwicht, de congruentie van natuurlijk substraat en de daaraan aangepaste occupatiestijl.

b Met de industriële en tweede agrarische revolutie zette echter een revolutionaire aantasting van de genoemde climaxlandschappen in, te vergelijken met de

aantasting van een schiervlakte bij reliëfverjonging. Op een lijnvormige wijze geschiedde dit bij doorsnijding van de oude landschappen met spoorlijnen, kanalen, interregionale wegen en in onze tijd ook met hoogspanningsleidingen. Over een breed oppervlak had aantasting plaats door het opnieuw in beweging komen van het agrarische ontginningsfront, de uitleg der steden buiten de oude omwallingen en de bouw van industrie en "verkeersgebieden". Door deze revolutionaire "transgressie" schrompelden veel oude landschappen weg tot kleine restgebieden (fig. 2).

De veel gebruikte term "schaalvergroting" geeft deze landschapsumvorming onvoldoende weer: ze sneed diep in het oude landschap in, werkte eroderend en substituerend en trof daarmee wezenlijke onderdelen van het landschap. Onze milieuproblemen zijn daarvan slechts de symptomen.

c Voorboden van een terugschrijdende landschapontwikkeling

Het is niet ondenkbaar dat de transgressieve, revolutionaire landschapontwikkeling min of meer onverwacht haar limiet zal bereiken. Dit wordt in de hand gewerkt door de bewustwording van de oorzaken der symptomatische milieuproblemen en door de sterk groeiende waardering voor de natuur en de daarmee in harmonie zijnde landschappen.

Voorts zijn er enerzijds tekenen van aarzeling in de economische groei, waarbij onder meer de beperktheid der natuurlijke hulpbronnen zich doet gevoelen.

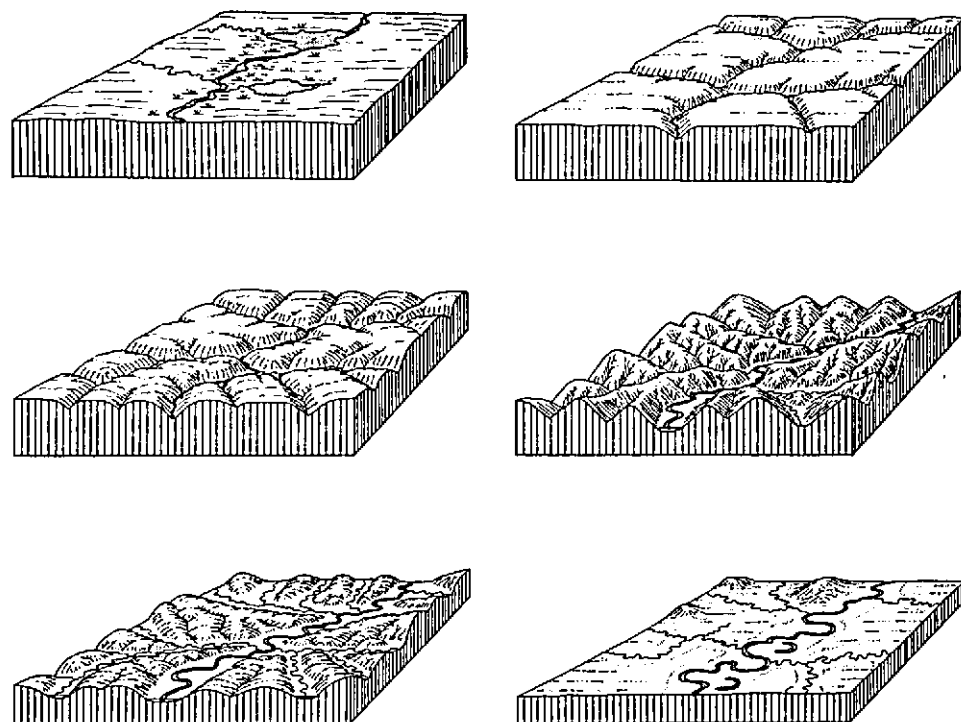

Fig. 1. Zes blokdiagrammen in hun opeenvolging de ontwikkeling weergevende van de normale erosiecyclus met als climax de schiervlakte.

Anderzijds is er sprake van concentratie van agrarisch en niet-agrarische economische activiteit in "groei- en stimuleringsgebieden" met als complement deconcentratie, "economische verdunning" elders. Men spreekt reeds over het "na-industriële tijdperk", waarin bij sterke mechanisatie en automatisering arbeid schaars zal worden.

Het kan niet uitblijven of het landschap als drager van alle occupatie-activiteiten zal — regionaal gedifferentieerd — deze kentering registreren.

De eerste tekenen van een — vooral streeksgewijze — terugschrijdende ontwikkeling vindt men beschreven in de RPD-publikaties "Gronden uit de cultuur" (een verschijnsel verwant met "Sozial Brache") en "Nationale landschapsparken" (15). Bij deze nog schuchtere landschappelijke "regressie" speelt de vegetatie een belangrijke helende rol. De levende natuur vormt een natuurlijk, zeer dynamisch medium, waardoor voorheen gecultiveerde landschapsgedeelten een grotere natuurlijke graad kunnen herkrijgen. Men begeleidt de landschapsregressie meer en meer met op bio-ecologisch onderzoek berustende maatregelen: hier wordt "natuurtechniek" opvolgster van cultuurtechniek. Een reeds wat ouder voorbeeld vormt het Amsterdamse Bos. Andere hoopgevende renaturalisaties werden vastgesteld en in kaart gebracht in verlaten kleiputten, o.a. in de Ooypolder bij Nijmegen (16), en op dijkflanken, wegbermen en spoorwegtaluds (17).

Met deze, zij het nog schuchtere landschapsregressie, terugschrijdend naar een meer natuurlijke situatie, gaat in de samenleving een andere terugschrijdende ontwikkeling parallel.

Er zal meer en meer vrije tijd zijn, méér wellicht dan nodig om schadelijke gevolgen van arbeid teniet te doen. Recreatie zal dan minder dan nu een vluchten zijn voor arbeid, eerder zal het eenzelfde zin krijgen als onderwijs, kunst (18) en zelfs als arbeid, maar deze dan gezien als zelfontplooiing van de mens.

Het integrale landschap, in zijn volle breedte, vanaf binnenstad tot en met de stille der natuurgebieden kan daarvoor een rijk geschakeerd draagvlak vormen, zelfs of misschien juist dan, wanneer daaraan de overdadig geplande "recreatievoorzieningen" zoals bedoeld in de geciteerde RPD-publikatie, niet worden toegevoegd. Veel méér waarde kan men hechten aan het ontvankelijk maken van de recreant voor de soms verborgen recreatieve waarde van het gehele landschappelijk spectrum. Hier liggen taken voor recreatie-behartigende instellingen, CRM als eerste, maar ook voor de recreatie-kartografie, doch in het bijzonder is hier het wachten op samenwerkend onderwijs aangaande het landschap door aardrijkskunde, biologie en geschiedenis; onderwijs gericht op de "ontdekkingswaarde" van het landschap.

3.3 Drie belangrijke geografische kenmerken van de landschappelijke verschijningsvorm: mate van schaal-harmonie, natuurlijke graad en grenzen.

— Landschapsschaal

Het landschappelijk schaalkenmerk betreft zowel ruimte - als tijdschaal. In de vroegere, goeddeels door evolutionaire ontwikkeling gevormde landschappen hadden landschapsartefacten meestal dimensies en vormen, overeenkomende met die van het natuurlijke landschapssubstraat: er was congruentie tussen natuur en cultuur. Landschappen met topografische dimensies, passend bij de reikwijdte van de individuele mens, vormden het milieu voor wonen, werken, transporteren, reizen en recreëren in de nog ambachtelijk-agrarische samenleving. De oude, o.a. door Keuning en Bijhouwer bestudeerde, landschappen vertoonden echter behalve ruimteschaalharmonie ook „tijdschaalharmonie". Eeuwenlang veranderden de genoemde samenlevingsactiviteiten nauwelijks naar stijl en proporties, zodat de eenmaal tot stand gekomen landschappen het daarvoor passende milieu bleven vormen. De landschapsmutatiebalans was evenwichtig (12), het landschap stabiel, wijzigingen verliepen langzamer, kregen kans om "in te groeien". Dit alles gaat uiteindelijk terug op het feit dat er eeuw in, eeuw uit een sterke inhoudelijke verwevenheid was tussen wonen, werken en recreëren, een toestand die in de te verwachten arbeidsarme na-industriële periode kan terugkeren. Immers, reeds nu vormt de hobby, huisarbeid zonder beoogd geldelijk gewin, voor velen een ideale recreatie.

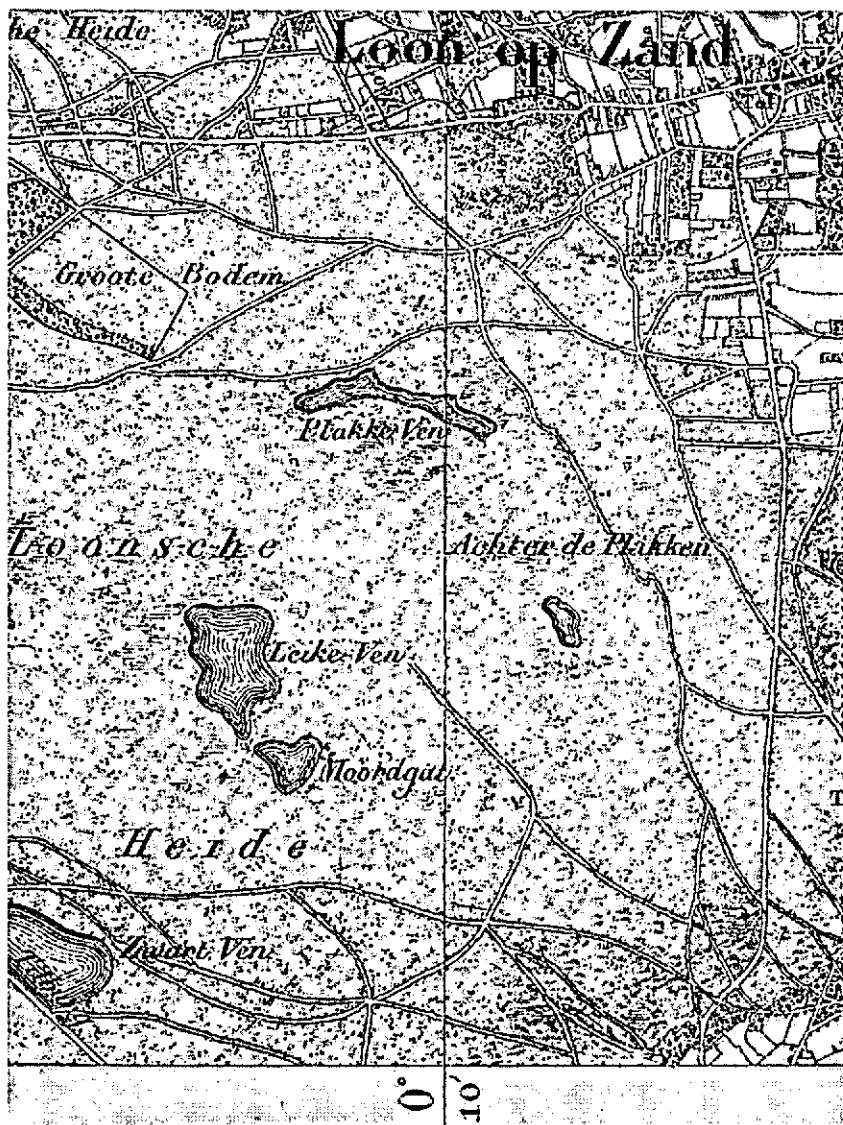
In de voor-industriële tijd leidde dit ruimtelijk bezien tot een nauwe samenhang tussen de op de genoemde activiteiten betrokken "deelmilieus": afgezien van het contrast stad — platteland was er minder kunstmatige milieu-differentiatie dan thans. Voor de toekomst zal de ruimtelijke ordening, die thans noodzakelijkerwijs schrille contrasten bewerkstelligt, afgestemd op de "ontmenging" der samenlevingsactiviteiten, meer oog en zorg moeten hebben voor de waarde van de vroegere landschappelijke schaalharmonie.

— Natuurlijke graad

Een ander belangrijk geografisch landschapskenmerk is de natuurlijke graad. Vegetatiekundigen, met name Westhoff, onderscheiden vier categorieën: cultuurlandschap, half-natuurlandschap, nagenoeg natuurlijk landschap en natuurlijk landschap. Bepalend in dezen is de mate waarin respectievelijk vegetatie en flora door de mens zijn omgevormd, andere landschapsaspecten echter laat men buiten beschouwing: vanuit de geografie gezien een gemis.

Vóór de industriële en de tweede agrarische revolutie, gepaard gaande met vérgaande cultuurtechnische ingrepen en gebruik van stikstof en fosfaten als meststof, was de betekenis van de half-natuurlijke en de nagenoeg-natuurlijke landschappen nog aanzien-

Fig. 2. De verandering van een stuk landschap bij Loon op Zand in ruim een eeuw tijds resp. $\pm$ 1860, 1934 en 1969 (foto's p. 255, 256, 257).

lijk. Daarna trad er echter, in samenhang met het verzwakken van de landschappelijke schaalharmonie, een sterke verschuiving op naar de categorie cultuurlandschap. De "kleine aarde" van weleer werd zonder afdoende buffering en zuivering, zonder tussenschakeling van een "transformator" aangesloten op het "wereldhoogspanningsnet". Schaalvergroting betekende in veel gevallen verlies aan natuurlijkheid. Door de komst van prikkeldraad verloren heggen en houtwallen hun functie, de komst van goedkoop transport, fossiele brandstoffen en uitheemse looistoffen maakten lokale produktie van takkenbossen en boerengeriefhout in halfnatuurlijke knot- en hakhoutcultures overbodig. Landschappen goeddeels bestaande uit componenten die naar ouderdom en afmeting bij elkaar passen, worden schaars, en juist van deze stelden vegetatiekundigen, maar ook geo-

morfologen vast dat ze een hoge natuurlijkheidsgraad hebben.

— Grenzen

Na de publikatie in 1947 van het boek "Grenzen" door H. N. ter Veen, is in ons land over dit essentieel geografische verschijnsel weinig meer gepubliceerd. In recente geografische landschapsbeschrijvingen wordt de nadruk meer gelegd op inhoud en vorm van het landschap zoals die zich in de kernlandschappen voordoen. Daarentegen wijzen bodemkunde en vegetatiekunde ons op de betekenis van grensgebieden en grensmilieus (21). Ook voor geografen echter verdient de gedachte aandacht dat grenzen afhankelijk van hun gradiënt ten opzichte van kernlandschappen verzwakt of versterkt zijn. In de oude landschappen met hun topografische dimensies

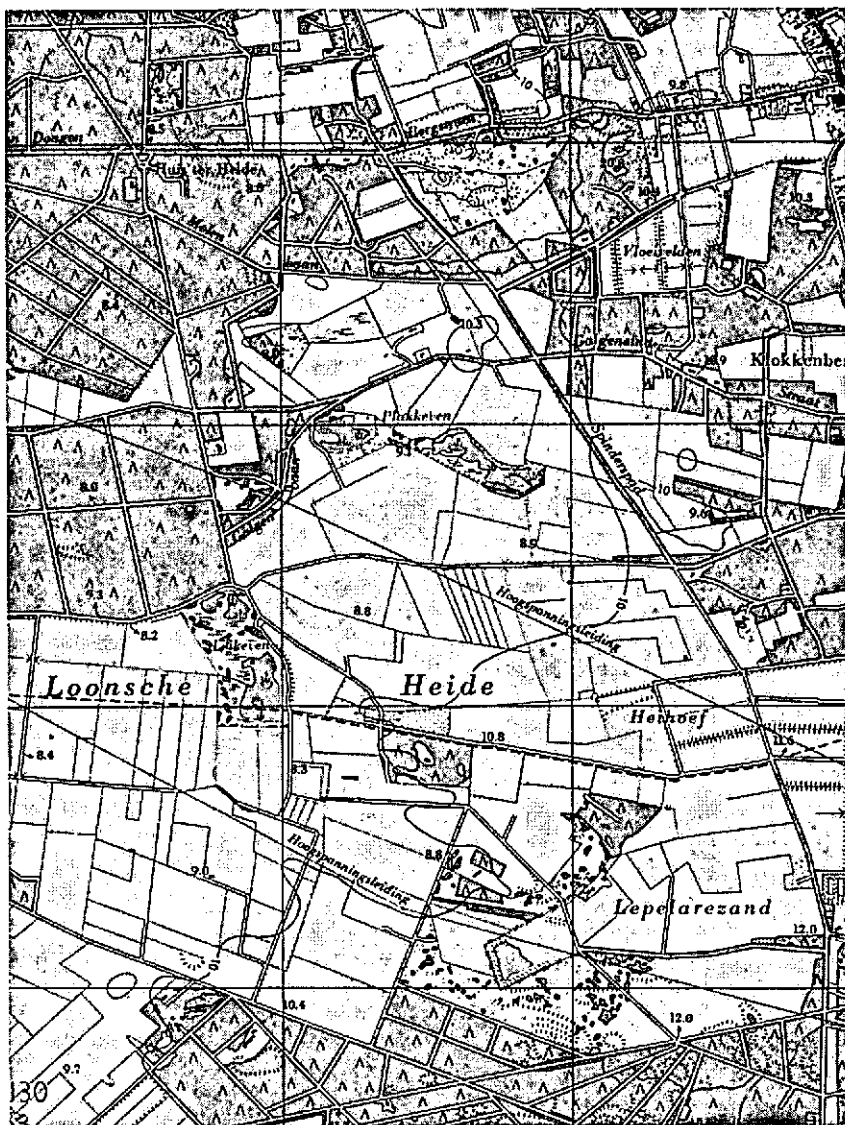
vielen natuurlijke en culturele grenzen veelal samen, doordat de mens zich nog sterk moest voegen naar het van nature gegevene. De zo ontstane bundeling van verschillende grenslijnen bewerkstelligde een grote landschappelijke gradiënt, die door de mens als weldadig werd ervaren en uitnodigend werkte voor occupatie. Ons land kent dan ook, met name op de hogere gronden talrijke "contactnederzettingen", waarin men zich de landschapsgradiënt ten nutte maakte. Dit leidde ook tot een grotere verscheidenheid in vegetatietypen (¹⁹).

De recente revolutionaire landschapshervorming echter deed veel oorspronkelijke landschapsgrenzen vervagen, doordat de bundeling van grenslijnen der afzonderlijke mono-thematische landschappen werd ontrafeld. Aanvankelijk "polymorfe" grenzen werden "monomorf", gepaard gaande met accentverzwaring

van agrarische en niet-agrarische grondgebruiksgrenzen en verzwakking van natuurlijke grenslijnen.

Monomorfe, enkelvoudige grenslijnen vertonen geringe stabiliteit, doordat ze minder hecht in het natuurlijke substraat zijn verankerd. Bijgevolg is in moderne, niet-congruente landschappen grensverlegging aan de orde van de dag, zowel aan onze stadsranden, alsook in landelijke gebieden. Van zelfstandig levend landschapsorgaan werd de grens tot een nietig bijproduct van landschapsreconstructie, dat bij een zelfs geringe opwelling opnieuw verlegd kan worden. Nergens duidelijker dan aan grenzen kan men de aard van landschapsveranderingen waarnemen.

Het in onze "grensverleggende" eeuw telkens weer wijzigen van administratieve grenzen, gaat gelijk op met het in versnelling zijnde proces van landschap-

pelijke grensvervaging en grensverhuiving.

In deze tijd van grensverleggende landschapsrevolutie groeit de taak van de geografie als "grenszoekende" wetenschap en dit mede ten behoeve van de recreant, die in de door herhaalde ingrepen afgematte landschappen zijn weg zoekt.

4 Recreatieve landschapsbeleving

4.1 Grensoverschrijdende landschapsbeleving

De in 1.2 aangehaalde RPD-publicatie stelt als een der kernvragen van het recreatie-onderzoek: "Wat zijn de werkelijke behoeften van de recreatiezoekenden?" Bij Huizinga, in zijn *Homo Ludens*, lezen wij hoe de "aardigheid van het spel" (voor ons van de recreatie) zich verzet tegen elke analyse of logische

interpretatie. Verkennenderwijze kunnen wij niettemin vaststellen dat landschapsbeleving zich afspeelt tussen extremen als het spel van een kleuter in de zandbak en de landschapsgenieting door een kunstenaar-kartograaf zoals Imhof, tussen het "en masse" genieten aan onze zeestranden en het stille genot van de natuurbeschouwing, tussen het daverend autosport-genieten in de Rally Monte Carlo en de muzikale landschapsschildering in de zesde symphonie, de Pastorale, van Beethoven.

Hoe vreemd het ook lijkt te zijn, tussen al deze vormen van landschapsbeleving is er deze overeenkomst: ze zijn "grensoverschrijdend". Misschien moeten wij hier uitzonderingen maken voor het spelende kind, wiens jonge leven immers geheel wordt gevuld met een spelend verkennen van zijn omgeving, en ook voor de kunstenaar, een Mondriaan, een Van

Gogh. Maar voor alle anderen is er nog de tegenstelling tussen plicht en vrijheid, tussen arbeids- en vrijetijds milieu. Het recreatieve zoekt men dan in de tegenstelling tot hetgeen in de eigen woon- en werk-omgeving tot sleur dreigt te worden. Men overschrijdt de grens tussen gebondenheid en vrij zijn, een grenspassage die men bovendien ruimtelijk wil ervaren:

- in huis in de hobbyruimte
- rond de woning, in de tuin, de "omtuinde", "bordered", de begrensde ruimte waar siergewas wordt verzorgd zonder enig nuttigheids-oogmerk.
- buiten de woon- en werkwijken van de stad in de stadsparken.
- buiten onze "werklandschappen" in de "elementen van formaat voor de dagrecreatie", landschapsparken en natuurgebieden.
- Vele honderdduizenden Nederlanders beleven hun vrij zijn eerst echt "in den vreemde", wanneer zij de landsgrenzen achter zich hebben waarmee hun recreatie de dimensie van het vreemdelingenverkeer krijgt.

4.2 *Recreatieve waarde van het zoeken en overschrijden van grenzen*

Bevrijdende landschapsbeleving brengt de mens over de grens van een "andere wereld" waardoor hij bewogen wordt tot activiteiten die boven de onmiddellijke zucht tot levensbehoud uitgaan. Zo ziet men op het strand jong en oud allerlei spelen beoefenen, nauwelijks anders dan Homerus ons beschrijft van Nausikaa en haar dienaressen of Vergilius van de tienkamp op het strand.

Ook al zijn in onze moderne cultuur buitenspelen goeddeels in clubverband georganiseerd, toch kan men ze blijven zien als een antwoord op een landschappelijke uitnodiging. Vele ontstonden in Engeland, waar de commons, de gemeenschappelijke weiden, mogelijkheden boden voor spelen als golf, lawn-tennis, cricket en voetbal (27).

Ook in de erkenning van beperktheid ten opzichte van de natuur schuilt recreatiewaarde. Terwijl enerzijds de moderne samenlevingsstijl de individuele mens dwingt of verleidt tot steeds hogere prestaties en elke verloren competitie hem stimuleert tot revanche, ervaart anderzijds de individuele mens zijn beperktheid tegenover de natuur als herscheppend, als recreatief. Hier contrasteert de afmattende prestatielust van samenlevingsgroepen, zoals die bij voorkeur tot gelding kwam bij ontginningen, het bedwingen van rivieren, het droogleggen van delen van de zeebodem of het doorboren van berggruggen, met de verkwikkende berusting die de mens als enkeling ervaart in het vaststellen van zijn afhankelijkheid en beperktheid tegenover de natuur. Het hier ervaren van de grens van het individuele vermogen, een grens die door samenlevingsgroepen al te vaak werd genegeerd, biedt het individu als recreant compensa-

tie voor de competitie van het alledaagse leven.

Nergens beleeft men intenser dan in het hooggebergte, in een individuele worsteling met ongenaakbare rotswanden, de betekenis van Heidegger's omschrijving van recreatie als "de vlucht voor de triviale van het alledaagse". In onze lage landen bij de zee bieden inspannende wandelmarsen of het zwemmend worstelen met brandingsgolven, in eenzelfde wedkamp tussen mens en natuur, soortgelijke mogelijkheden om zich de grens tussen individuele kunnen bewust te worden.

Bij dit zoeken naar de grens tussen individueel kunnen en de uitdaging der natuur ligt de nadruk op lichamelijke prestaties. Van niet minder betekenis is echter de stimulans tot geestelijke verrichtingen uitgaande van de grensovergang tussen het vervlakkende van het dagelijkse werkmilieu en het recreatieland-schap.

Voor velen blijkt ook het stedelijk milieu van grote recreatieve waarde te zijn en inspirerend te werken. Zo vormt de confrontatie, een telkens overschrijden van de grens tussen stad en platteland, reeds een hoofdmotief in gedichten van de Latijnse schrijver Martialis. Zijn landgoed Nomentum, vlak buiten Rome gelegen, vormde voor hem de ideale woonplaats voor overigens telkens slechts kortstondig verblijf buiten de toenmalige wereldstad. Martialis' gedichten zijn dan ook vol van grensoverschrijdende these en antithese tussen stad en platteland (24).

Ook onze moderne tijd kent haar varianten van recreatief vertoeven, afwisselend in stedelijk en landelijk milieu, met name in de vorm van dag- en weekendrecreatie. Reclame-acties, onder meer die van de Nederlandse Spoorwegen, zijn er op afgestemd.

4.3 *Recreatievormen, recreatieniveaus, landschappelijke antwoorden*

Het motief, de plaats en de richting van de grens passage worden goeddeels bepaald door aard en mentale instelling van de recreant. Zijn houding ten opzichte van het landschap is passief, neutraal of actief naar gelang de hoedanigheid van zijn vrijetijdsbeleving. Wij onderscheiden een vijftal groepen van recreatievormen en de daarbij passende landschappelijke antwoorden (zie fig. 3).

Ter toelichting het volgende:

ad 1 het landschappelijk antwoord aan de tijdsverdrif zoekende recreant wordt gevormd door spectaculaire objecten. In de Oudheid kende men reeds de zeven wereldwonderen o.a. de Kolossos van Helios op Rhodos (22). In onze tijd is het een gestrand zeeschip waaraan duizenden nieuwsgierigen zich vergapen, of het zijn "kolossale" bouwwerken zoals de Euromast, de langste brug van Europa of de grootste sluisen ter wereld. Dergelijke spectaculaire objecten oefenen onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op hen die tijdsverdrif behoeven.

ad 2 Voor de recreant die verstrooiing zoekt ter compensatie van de dagelijkse sleur is er het afwisselingsvolle van het landschap. Bij wandelingen, fietstochten of autoritten concentreert men de aandacht niet op bepaalde objecten; het is juist de landschappelijke afwisseling die men als weldadig ervaart. Daarvan getuigen met name de ANWB routebeschrijvingen en de voetspoorkaarten van het Staatsbosbeheer.

ad 3 Was bij de eerdergenoemde recreatievormen de houding ten opzichte van het landschap passief, liet men het "maar over zich heen komen", voor de vermoeide, soms zelfs gespannen recreant is dit ontorekend. De houding van hem die het gemoed weer in rust en balans wil brengen, die "ontspanning" zoekt in de stilte der natuur, die houding is er een van onbevangenheid, van een neutraliteit zoals bij de kentening van het getij. Zij maakt de recreant ontvankelijk voor de stilte der bossen, het ruisen van brandingsgolven of het rustbrengende van een vergezicht.

ad 4 Voor weer anderen biedt het landschap een prikkel tot sportieve prestaties. De veelzijdigheid der natuur vormt een even veelvoudige uitdaging tot het zoeken van de grens tussen menselijk kunnen en de weerbarstigheid der natuur. Men zoekt deze grens in het extreme, in prestaties, ja als het kan in topprestaties. Men zoekt het in hoogte, steilte, diepte, afstand en duur, zelfs in de grootte van de gevangen vis. Het beklimmen van een bergtop, een steile rotswand, diepzeeduiken, lange-afstandsmarsen, wadlopen, het afdalen in diepe grotten, de solo-vlucht van Lindbergh over de Atlantische Oceaan, een "vol de nuit", het zijn even zovele aanvaardingen van de uitdaging der natuur.

ad 5 Het beleven van het landschap in zijn totaliteit doet recreatie culmineren tot creatie; vrijetijdsbesteding wordt levensvervulling, zoals bij kind en kunstenaar. Hier vormt het landschapsspectrum met zijn warmte, kleurenpracht én zijn onzichtbare, doch diep doordringende werking een — schijnbaar grenzeloze — inspiratiebron. De voelbare, zichtbare werking van het landschap komt bij de recreant over door alle zintuigen:

met het gevoel ervaart hij zonnewarmte of een verkoelende bries

met het gehoor: het ruisen van de branding, het murmelen van beek of bron, vogelzang, de stilte van het bos

met de reuk: bloemengeur of zilte zeelucht

met het oog: kleurenpracht van bloemen, avondrood of van de herfst.

Het is echter de niet-direct waarneembare, van streek tot streek wisselende, "landschapsspectrale werking", die de recreant, naar gelang leeftijd en omstandigheden, in een gemoedstoestand brengen waarin hij tot *creatie* kan komen. Het zijn landschapsschilders, componisten, prozaïsten, dichters en denkers, die ons leren hoe de individuele mens hier

scheppend, gevend wordt.

4.4 De les der impressionisten (1874)

Individuele, scheppende landschapsbeleving treedt ons het meest treffend tegemoet in de spontane weergave van de eerste impressie die de landschapsschilder op het doek brengt. Juist 100 jaren geleden, in 1874, werd te Parijs een schilderijtentoonstelling gehouden, waar ondermeer Monet, Cézanne en Renoir exposeerden. Hun wijze van landschapsschildering, aangeduid als "impressionisme" naar Monet's schilderij "Impression, soleil levant", betekende een bevrijding van de schilderkunst van regels waaraan de landschapsschilder tot dan toe gebonden was. De kunstenaar overschreed daarmee eenzelfde grens als die naar het vrij zijn waaraan de moderne mens behoefte heeft ter compensatie van zijn aan tijd, plaats en taak gebonden functie in de gestructureerde massa-samenleving. Landschapsweergave werd nu "landschapsrecreatie".

De recreërende mens nu, zoekt evenals de impressionist, een eigen individueel antwoord op het landschap, ook op het natuurlandschap. Mondriaan ging daarin voorop in de evolutie van zijn werk, waarvan hij als essentie zag: "De natuur is volmaakt, de kunstenaar heeft echter geen behoefte aan een volmaakte natuur, juist omdat er niets aan toe te voegen is . . ."

4.5 De ontdekkingswaarde van stad en land

Waar enerzijds het natuurrijke, landelijke gebied door zijn veelzijdigheid de uiteenlopende behoeften van de recreant beantwoordt in een schier eindeloze reeks van mogelijkheden tot respons, zo doet dat anderzijds ook de stad, vooral de binnenstad. De hoge belevingswaarde van deze twee uiteenlopende recreatiemilieus zoeken wij goeddeels in hun hoge ontdekkingswaarde: hun rijkdom en geschakeerdheid aan ontdekkingswaardige elementen en kenmerken, daaronder begrepen de "agora-functie" der grote steden, zoals benadrukt door Steigenga (25).

Er schuilt een sterk recreatieve waarde in "verkennen en ontdekken van het onbekende", vooral wanneer dit telkens weer met succes kan worden beloond. En waar geldt dit méér dan in rijk geschakeerde oude landschappen met hun hoge natuurlijkeheidsgraad en in onze binnensteden? Hoeveel toeristenkaarten en gidsen appelleren niet aan de behoefte van de recreant tot het verkennend beleven van stad en land? De term "vreemdelingenverkeer" raakt de kern van de zaak.

Een dreiging voor de recreant ligt er dan ook in de slijtage die in recente tijd onze landschappen en binnensteden doet vervlakken. De term "landschappelijke schaalvergroting" is veelal een eufemistische benaming voor de bouw van grotere land-

Recreatievormen	Recreatieniveau, Houding ten opzichte van het landschap,	Landschappelijke antwoorden
1 Tijdsverdrif 2 Verstrooiing	Passief	1 "Wereldwonderen" 2 Landschappelijke afwisseling
3 Ontspanning	Neutraal	3 Stilte, Landschapsschoon, Panorama
4 Prestatie 5 Creatie	Actief	4 Uitdaging van de natuur 5 Landschap als totaliteit

Fig. 3. Schema van de betrekkingen tussen recreatievormen en landschap.

schappelijke eenheden waaraan erosie van het bestaande landschap vooraf gaat. Veel ontdekkenswaardige elementen verdwenen bij deze kaalslag reeds uit onze landschappen en steden, en daarmee werden ook landschapsgrenzen vervaagd of zelfs uitgewist.

4.6 *Uit de les der geologen over het "tektonisch venster" en die der biologen over genotype en fenotype volgt een opgave voor geografen: het "geografisch venster".*

De geologische literatuur (26) leert ons de grote ontdekking van het tektonisch venster door Alpen-geologen, onder wie de geniale Albrecht Heim. Het is in beginsel een "geologisch eiland", begrensd en omringd door formaties van andere aard en ouderdom.

Een andere grote ontdekking der natuurwetenschappen is die van het genotype: de totale erfelijke aanleg voor alle eigenschappen van een organisme. Daarnaast staat het fenotype als het geheel van kenmerken zoals zich dat uitgaande van de erfelijke aanleg onder invloed van uitwendige omstandigheden heeft ontwikkeld.

Deze belangrijke principes ook in de geografische landschapskarakterisering toepassende, herkennen wij in onze landschappen een genotype, een natuurlijke grondslag aangelegd in Pleistoceen en Holoceen, met mariene, fluviaatiele, glaciale en eolische erfactoren. Door de inwerking op dit genotype van een rijke cultuurgeschiedenis ontstond een nog fijner gescha-

keerde landschappelijke verschijningsvorm. Ons land werd daarmee een door vele grenzen getekend, fenotypisch, afwisselingsvol landschappelijk mozaïek, dat echter, zoals reeds gezegd, in onze tijd helaas aan schakering inboette.

Hoewel dus verzwakt, zijn vele facetten van dit mozaïek voor ons toch nog, vooral wanneer ze nog door "polymorfe grenzen" zijn omringd, als een venster, waar doorheen de recreant ziet als naar een andere wereld, een wereld achter de grens die hem scheidt van het alledaagse leven, een wereld waarin hij nog als "vreemdeling kan verkeren".

4.7 *Een teleurstellende conclusie van Lemaire in: "Filosofie van het landschap", en een hoopgevende in Bomans: "Een Hollander ontdekt Vlaanderen"*

In deze "andere wereld", en wij hebben er nog vlak bij huis, gevoelt men — het moet helaas gezegd worden — géén verwantschap met de hoofdconclusie waartoe Ton Lemaire komt in zijn boek *Filosofie van het landschap*, en boek dat overigens vele interessante gedachten bevat. De bedoelde conclusie luidt: "De toerist is de laatste van de reeks westerse reizigers. De wereldruimte is in al zijn merkwaardigheden gepubliceerd, alle wegen daarheen zijn reeds gebaad, alle schilderachtige plekjes door anderen reeds herkend" (27).

Ik ben van tegengestelde mening. De aarde, Europa en zelfs ons dichtbevolkte land, hoewel in kaart ge-

bracht en vanuit lucht en ruimte gefotografeerd, zijn geleed door talrijke — voor het individu — nog ongekende grenzen. Het verkennend overschrijden van, vooral polymorfe grenzen, vanuit onze moderne technologisch geconstrueerde deellandschappen naar de oude restlandschappen met hun topografische dimensies, omringd, ingeklemd soms, door jongere landschapsgeneraties zijn als "geografische vensters" waardoorheen men kan leren zien naar andere werelden, verschillend naar tijd én dimensie van die van alledag.

Godfried Bomans beschreef zulk een klein landschapseiland: de tuin achter het Gezellemuseum te Brugge: een stille plek in een luide wereld. Gezelle schreef daarover een gedicht, genaamd "Terug". Een vers daaruit:

"Is er wel iemand die 't oolt kon beseffen
Wat gij oud hof, mij nu zegt, mij nu doet?"

Bomans' boek, waarin dit citaat voorkomt, draagt de voor ons onderwerp sprekende titel: "Een Hollander ontdekt Vlaanderen". Voor de recreant is er de opgave het eigen land, ook dat zónder "elementen van formaat voor de recreatie" te leren ontdekken en grensoverschrijdend te leren waarderen.

5 Tot besluit

Uit ons betoog halen wij tot besluit enkele punten naar voren en leiden daaruit aanbevelingen af.

De RPD wees ons op het bestaan van overmatig veel recreatieplannen in Nederland, die tezamen niet alleen onbetaalbaar zijn, doch tevens van een ontmoedigende oppervlakkigheid en uniformiteit. Ze gaan trouwens ook voorbij aan de specifieke mogelijkheden van de verschillende landschapstypen en blijken nauwelijks afgestemd te zijn op de werkelijke behoeften van de recreant. Onderzoek naar de aard der recreatiebehoeften en betreffende het landschap als recreatiemilieu is meer dan ooit noodzakelijk.

Uit de vele omschrijvingen van recreatie leidden wij als kenmerk af het "grensoverschrijdende", zowel naar tijd als ruimte. Daarop aansluitend herkenden wij in het landschap de "grens" als zelfstandig, levend landschapsorgaan. Bij de inmiddels op gang gekomen landschapskarteringen zal de grens een met deze betekenis overeenkomende aandacht moeten krijgen. Buitendien zal het geografisch landschapsonderzoek "holo-ecologisch" moeten zijn en afgestemd op de landschapsdynamiek, die juist voor onze tijd zo belangrijk is.

Als hoofdontwikkelingsfasen van het Nederlandse landschap onderscheidden wij een evolutionaire ontwikkeling, leidende tot stabiele, congruente landschappen, een revolutionaire ontwikkeling die labiliteit teweegbracht én aantasting van schaalharmonie en natuurlijkheidsgraad. Tot slot herkenden wij in voorboden van landschapsregressie het begin van een derde ontwikkelingsfase.

Als bijdrage tot de verkenning van recreatiebehoeften onderscheidden wij een vijftal recreatievormen met de daarop afgestemde landschappelijke milieus.

Het valt daarbij op dat de laagste recreatiecategorie de grootste ingrepen in het landschap vergt, en bijgevolg ook de hoogste investeringen; de hoogste recreatiecategorie echter vraagt vooral investeringen in de recreant, in de vorm van opleiding en scholing.

Dit leidt ons tot de volgende aanbevelingen:

1 *Geografisch onderzoek én aardrijkskundig onderwijs, in samenwerking met biologen en historici, gewijd aan onze landschappen in hun totaliteit, beginnend dáár waar zij het meest bedreigd worden: aan hun grenzen.*

2 *Onderwijs via de "open school", gericht op actieve recreatie en het daarmee corresponderende landschap als totaliteit.*

3 *Behoud van polymorfe landschapsgrenzen, en, waar mogelijk herstel ervan door "landschapsregressie".*

4 *Waakzaamheid bij verlegging van provinciale, gewestelijke en gemeentelijke grenzen voor mogelijke aantasting van nog bestaande polymorfe landschapsgrenzen.*

5 *Behoedzaamheid, misschien zelfs terughoudendheid ten aanzien van het thans in de ruimtelijke ordening gehanteerde spreidingsbeleid. De ideeën van Steigenga over de functie van open ruimte en van de grote steden verdienen aandacht.*

6 Noten

(1) Tekst van een voordracht gehouden op de studiedag "Recreatie-geografie" te Breda, 7 februari 1974, met medewerking van drs. J. Klaver en D. Bijlsma.

(2) Melsen, A. G. M. van, De aanslag op de universiteit. Rede bij de aanvang van het academisch jaar 1971-1972 aan de Kath. Universiteit, Nijmegen.

(3) Beckers, Th. A. M., Recreatiegeografie in theorie en praktijk. Voordracht te Breda, 7 februari 1974.

(4) Dieleman, F. M. en R. B. Jobse, Vrijtijdsbesteding in de openlucht. Een onderzoek in drie Amsterdamse wijken. V.U. Bijdragen tot de sociale geografie, nr. 5, Amsterdam 1972.

(5) Landelijke gebieden, RPD, Publikatie '72-4.

(6) Statistisch Zakboek 73, CBS, pag. 93.

(7) Huizinga, J., Homo Ludens, Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur. Haarlem 1938, pag. 284.

(8) Buerink, A., Rekreatie en milieu in de Rijnmond. Breda 1971, pag. 15.

(9) Koster, E. A. en A. A. de Veer, Een analyse van het landschap ten noorden van Amsterdam aan de hand van de topografische kaart. Stedebouw en Volkshuisvesting, 7, 1972, pag. 331-355.

(10) Vink, A. P. A., Landschapsecologische kartering

in: Fysische geografie. Aspecten van het landschaps-
onderzoek, red.: P. D. Jungerius e.a., Utrecht 1973.

(11) Müller, P., Die Bedeutung der Biographie für die
ökologische Landschaftsforschung. In: Biogeographi-
ca. Vol. 1, 's-Gravenhage 1972.

(12) Piket, J. J. C., Het landschap. In: West Neder-
land, chaotische planning of geplande chaos? Assen
1973.

(13) De landinrichting van het gebied Volthe-de Lutte,
Wageningen 1971.

(14) Gaussen, H., Géographie des plantes, Paris 1954,
hoofdstuk VI.

(15) RPD publikaties 70-6 en 72-2 en C.B.S. Statis-
tisch Zakboek 1973, tabel 3.

(16) Maarel, E. van der e.a., Ecologische kartering en
evaluatie van de groene ruimte binnen het stadsge-
west Nijmegen, in: Interimrapport De ruimtelijke ont-
wikkeling van het stadsgewest Nijmegen tot 1985.

(17) Westhoff, V. en P. Zonderwijk, De Nederlandse
Spoorwegen en de wilde flora. Tijdschrift Ned. Heide
Mij, 85, jan. 1974, pag. 2-8.

(18) Congres over massarecreatie te Noordwijkerhout,
4 okt. 1974.

(19) Westhoff, V. e.a., Wilde planten deel 1, Amster-
dam 1970, pag. 178 en 179.

(20) Bijhouwer, J. T. P., Het Nederlandse landschap,
Amsterdam 1971, pag. 6.

(21) Zonneveld, I. S., Het verband tussen bodem- en
vegetatiekundig onderzoek. Boor en spade 10 (1959)
pag. 38-57.

(22) Strabo XIV 652.

(23) Horatius, Satire II, 6.

(24) Kort, E. A. de, Buitenspel in Rome. Hermeneus,
tijdschrift voor de antieke cultuur 45, 1973/1974, pag.
31.

(25) Steigenga, W., Problematiek rond de randstad. In:
West-Nederland, Chaotische planning of geplande
chaos? Assen 1973.

(26) Pannekoek, A. J., Algemene geologie, Groningen
1973, pag. 108.

(27) Lemaire, Ton, Filosofie van het landschap, Biltho-
ven 1970, pag. 120-123.

Naschrift van de redactie

*Deze rede van een geograaf, gehouden voor een
congres van kartografen toont hoe groot ook in an-
dere vakgebieden de belangstelling voor ons land-
schap is. Voor een bos- en landschapsbouwer met
een veelal Wageningse achtergrond kan het een
"grensoverschrijdende" ervaring zijn om zich te ver-
diepen in de gedachtengang van een andere discipli-
ne. Daarbij treft het pleidooi voor landschapsherstel,
en het pleiten voor het wegwijs maken van de re-
creant in de aard en structuur van het historisch
gegroeide landschap, in plaats van het ad infinitum
aanleggen van nieuwe spartelvijvers en ligweiden. Het
meest opvallend is misschien dat de auteur laat zien
dat de recreant meer is dan een primitieve, rommel
producerende diersoort met een onverklaarbare, drift-
matige voorkeur voor bosranden, bermen en slinge-
rende wegen.*